

A NÉPESEDÉS FENNTARTHATÓSÁGÁTÓL

EGY FENNTARTHATÓ NÉPESEDÉSI KULTÚRA KIALAKÍTÁSÁIG I.

Elgondolások Malthus – Tanulmány a népesedés törvényéről kapcsán: XVIII–XIX. század

DOI 10.35402/kek.2025.1.23

Összefoglaló

Malthus *Tanulmány a népesedés törvényéről* c. művére, mely a népesedés fenntarthatóságáról szőtt elképzelések kiindulópontját jelenti, nagy számban jelentek meg reagálások már a mű XVIII. századi kiadásakor, de napjainkban is rendre utalnak rá. Azonban olyan tudományos folyóiratcikk még nem lett közzétéve, mely a szerző kortársainak reflektálásait egybegyűjtötte volna. Ekképpen a jelen recenzió-tanulmány célja az volt, hogy a mű és elkészítése történelmi körülményeinek összegzését követően bemutassa annak tudományos–közéleti hatását, s felvázolja az azt ért, XVIII–XIX. századi elismeréseket és kritikákat. Ehhez történeti áttekintőt készítettünk, célzott mintavétellel, a jelentékeny gondolkodókból mint kritikus esetekből. Következtetéseinkben rávilágítottunk a mű befolyására a korabeli Anglia politikai döntéshozatalára, a tudományos gondolkodásra eltérő tudományágakban, a későbbi mozgalmakban, és az azokkal kapcsolatos ellentmondásokra is.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, kultúra, Malthus, malthusianizmus, neomalthusianizmus, népesedés, népességszabályozás, XVIII–XIX. század

Abstract

On Malthus' *Essay on the Principle of Population*, which represents the focal point of ideas about the sustainability of population, a large number of reactions appeared as early as the 18th century when it was published, but it is still regularly referred to today. However, no scientific journal article has yet been published that would have collected the reflections of the author's contemporaries. Thus, the aim of the current review-study was to synthesise the work and its historical circumstances, then to present its scientific and public impact, and to outline the acknowledgements and criticisms in the 18–19th centuries. For this, we prepared a historical review by purposive sampling,

of significant thinkers as critical cases. In our conclusions, we shed light on the influence of the work on political decision-making in England at the time, on scientific thinking in different disciplines, in later movements, and on the contradictions related to them.

Keywords: culture, Malthus, malthusianism, neomalthusianism, population, population control, sustainability, 18–19th centuries

Bevezetés

A népesedésről, annak fenntarthatóságáról, valamint egy fenntartható népesedési kultúra kialakításáról – bár nem mai szóhasználattal, de – a világon elsők közt az angol származású pap–közgazdász, Thomas Robert Malthus (1766–1834) – vagy ahogyan a múlt században a *Nemzetgazdasági Írók Társasága* magyarosan közölte a nevét: Malthus Tamás Róbert (ld. 1902-es magyar nyelvű fordítást) – értekezett kimerítően az összesen hat bővített kiadásra duzzasztott művében. Az először 1798-ban közzétett *Tanulmány a népesedés törvényéről* című, klasszikus közgazdaságtani megközelítésű vitairatát 1803-tól tapasztalati adatokkal kiegészített, többszörös terjedelmű kiadások követték, melyek közül az utolsó, hatodik kiadás 1826-ban jelent meg², s (magyar nyelvű kiadása) több mint hatszáz oldalra rúg. Vitairatának pozitív hazai fogadtatásával ellentétben, e tapasztalati adatokat és azok nyomán gazdasági-politikai megfontolásokat tartalmazó változatokkal azonban Malthus kivívta az ottani nép haragját (Avery 1997) és kora, valamint korunk gondolkodóinak (egy részének) ellenszenvét.

¹ A gördülékenyebb olvasás és a könnyebb megértés céljából a fő szövegben magyar nyelven közöljük az egyes szerzők műveinek címét. Az eredeti nyelvű címetek minden esetben ld.: irodalomjegyzékben.

² Halála előtt írt egy hetedik kiadást az előzőek összegzéseként, melyben igyekezett a magát és művét ért kritikákra reagálni. Címe: Összefoglaló nézet a népesedés törvényéről.

Sokak szerint ugyanis hiányzott belőle a szociális érzékenység (pl. Shelley 1813; Engels 1844; Marx 1867; Farkas 2003), amikor kétségbe vonta az akkori Szegénytörvény (*Poor Law*) – alsóbb néprétegeket támogató segély – létjogosultságát, vagy hosszútávú népességellenőrzési és (pl. előzetes) népességszabályozási megfontolásokat tett a fenntartható népesedés megteremtése céljából. Azon túl, hogy ezek az elgondolások aktuálpolitikai következményekkel jártak a XIX. századi Angliában (Desmond 1992), ma nemzetközi hatást gyakorolnak a népesedési kultúrára és politikákra (Peeters 2022; de Pereny 2023). Ekképpen elmondható, hogy Malthus népesedési törvénye nemcsak a korai női egyenjogúsági–szexuális és a későbbi környezetvédelmi mozgalmaknak, de átfogóan a népességszabályozásnak és az arról alkotott tudományos és közéleti gondolkodásnak is termékeny táptalajt biztosított. Mindazonáltal eme, elsőik közt a népesedést behatóan vizsgáló tanulmányával Malthus lett a modern demográfia atyja³.

Ezt mutatja részben az 576 angol nyelvű találat a *Web of Science*, 665 találat az *EBSCO*, 3 724 találat a *Science Direct* és 18 795 találat a *JSTOR* tudományos adatbázisokban, melyek Malthusszal kapcsolatban a népesedéssel foglalkoznak (keresőszavak: „Malthus AND population” voltak). Az ezekben található ismeretanyag azonban nem fedi le a malthusi népesedési törvénnyel kapcsolatos reagálások teljes körét. Sőt, többnyire csak az elmúlt évszázadban közzétett műveket teszik elérhetővé. Az azt megelőző korokban íródott rendkívüli jelentőségű, tehát a mai világról alkotott ismereteinket nagyban befolyásoló magán jellegű levelezéseket és olvasóközönség számára íródott kiadványokat, melyek kiindulópontját kimondottan Malthus tanulmánya jelentette, többnyire archív kutatással nyerhetjük. Ezen értékes munkák közt vannak, melyek betekintést nyújtottak Malthus életébe (pl. Bonar 1880; György 1902); melyek szintetizálták munkásságát és a népesedési törvényben foglalt elképzeléseket (pl. Bonar 1885, 1898); melyek tüzetesebben reagáltak rájuk (pl. Raymond 1820; Stokes 1821); melyek újraértelmezték azokat (pl. Godwin 1820; Engels 1844; Marx 1867); s olyanok is, melyek egy eltérő tudományágba emelték át e gondolatokat (pl. Darwin 1876). S bár a tudományos keresőkben

³ Hasonló következtetésre jutott Petersen (1998), aki már könyvének címében is erre tett utalást: *Malthus: A modern demográfia alapítója*.

megjelenik egy-egy olyan cikk, mely Malthus és egy másik korabeli gondolkodó eszmecseréjébe (pl. Bonar 1887-8, 1888; Dorfman 1989) vagy a népesedési törvény és egy másik elmélet (pl. Remoff 2016) vagy mozgalom (pl. Himes 1928, 1930) kölcsönhatásába nyújt kisebb-nagyobb betekintést. Eleddig nem született olyan tudományos folyóiratcikk, mely ezek összefoglalására tett volna kísérletet, miközben ezen gondolkodók és műveik összessége együtt határozta meg a XX–XXI. századi gondolkodásunkat a népesedésről és annak fenntarthatóságról.

Ekképpen a *Kultúra és Közösség* jelen számában megjelentett fenntarthatósággal kapcsolatos tematikus rész kiegészítéseként a jelen recenzió-tanulmány célja, hogy összefoglalja Malthus népesedési törvényének főbb téziseit; hogy tömören bemutassa az ezek nyomán szárba szökött irányzatokat és mozgalmakat; valamint hogy felvázolja a mű keletkezési körülményeit és a szerző korában a műről alkotott jelentősebb elismeréseket és kritikákat. Ezekkel összhangban a hat kiadást látott tanulmány szintetizáló recenzióját követően történeti áttekintőt készítünk célzott mintavétellel nyert forrásokból (archívumokból és tudományos adatbázisokból), hogy lehetővé váljon a XVIII–XIX. századi szerzők/ gondolkodók (mint kritikus esetek)⁴ jelentékeny műveinek (többnyire értekezéseknek, könyveknek) a feldolgozása által a mai ismereteinket leginkább befolyásoló gondolatok kibontása időrendi sorrendben. Vizsgálatunkat következtetésekkel zárjuk.

A hat kiadást látott *Tanulmány a népesedés törvényéről*

Malthus a *Tanulmány a népesedés törvényéről* című munkáját összesen hat ízben adta ki (1798, 1803, 1806, 1807, 1817, 1826). Az első, 1798-as kiadás pusztán vitairat volt – melyre alcíme is kimondottan utalt⁵ –, melyben a szerző a népesedés társadalomra gyakorolt hatásáról értekezett, reagálva elsősorban

⁴ Kritikus eset-mintavétel: az a folyamat, amelynek során kis számú olyan fontos esetet választanak ki, amelyek valószínűleg a legtöbb információt szolgáltatják és a legnagyobb hatással vannak az ismeretek fejlődésére (Saunders et al. 2016).

⁵ Vitairat jellegére a mű teljes címe is utal: *Tanulmány a népesedés törvényéről, ahogyan az a társadalom jövőbeli fejlődését befolyásolja, megjegyzésekkel Mr. Godwin, M. Condorcet és más írók töprengéseire*.

William Godwin 1793-as⁶ és Marie Jean Antoine Nicolas Caritat, marquis de Condorcet 1795-ös⁷ munkájára és optimista jövőképre az ember tökéletesedéséről; másodsorban pedig David Hume, Alfred Russel Wallace, Adam Smith, Richard Price (és Johann Peter Suessmilch) erkölccsel, népesedéssel, munkaerővel és javak eloszlásával kapcsolatos töprengéseire vagy William Pitt szegényeket támogató intézkedéseire – mivel Malthus szerint (1798, 3. o.) ők „nem kellő súllyal, vagy a legerőteljesebb nézőpontból” foglalkoztak eladdig a népesedés témájával. A második kiadás terjedelmi szempontból az első kétszeresére rúgott, már címében is elhagyta vitáit jellegét, és a népesedés összetett vizsgálatára szólított fel⁸. Ettől a kiadástól kezdve a szerző behatódiban tanulmányozta a különböző népesedési kultúrákat (pl. az ókori görögöt és rómaiakat, az észak-amerikai indiánokét, a csendes-óceáni szigetek primitív népeit); művét folyamatosan adatokkal és példákkal bővítette (pl. Amerikáról, Angliáról, Franciaországról, Oroszországról, Poroszországról,

Svédországról), melyeket részben e célból tett utazásai során szerzett; következtetéseit és kritikákra való reagálásait frissítette, s azoknak megfelelően egyes megállapításait és szóhasználatát mérsékelte (Malthus 1902, X-XV), másokat pedig (pl. az Elme elméletét [*Theory of Mind*] vagy természettudományi elképzeléseket) elhagyott; és tanulmánya már több volt pusztán vitáirtnál.

Művének két célja volt: hogy 1. megvizsgálja azokat az okokat, amelyek eddig „meggátolták az emberiség haladását a boldogság felé”; és 2. megvizsgálja „ezen okok egész vagy részleges megszüntetésének valószínűségét” a jövőben (Malthus 1902, 1). Malthus úgy vélte, hogy akármennyire is tökéletesedik az ember és a társadalom, az emberi szükségletek – mint a szaporodás és a táplálkozás – örökké fennmaradnak, mert ezek „elől senki nem menekülhet” (Malthus 1798, 5) – és „mivel ez idáig semmilyen változást nem láttunk bennük, nincs jogunk arra következtetni, hogy valaha is megszűnnek létezni” (ibid., 4). Továbbá úgy látta, hogy a „geometriai” arányban növekvő népesedés ereje meghaladja a „számtani arányban növekvő” földét (ibid., 5), vagyis a népesség nagyobb ütemben nő, mint az előállítható élelmiszer mennyisége. S ez a törvényszerűség Malthus szerint mindig és „minden élő élet”-re igaz (Malthus 1902, 1), mert „a népesedés ereje még mindig felsőbbrendű hatalom” (Malthus 1798, 8.), és mert az állatok és a növények esetében a szaporodást a „tér és táplálkozás hiánya nyomja vissza” (Malthus 1902, 2). Az ember esetében bár „állandóan és hatalmasan működött [a szaporodás] a társadalom kezdete óta”, és „összeköttetésben áll magával az emberi természettel”, „kevésbé vétetett számba az írók által”. Márpedig ha erős ösztön készíti az embert a faj szaporítására, akkor az élelem megszerzéséből adódó „nehézségek” (akár a „nyomor különböző formái”) okán, fel kell tennie magának a kérdést, hogy vajon „nem oly lényeket hív-e életre, a kiknek eltartásáról nem gondoskodhatik” (ibid., 2-3)? Mai kifejezéssel élve: fenntartható-e a népesedés?

Malthus úgy gondolta, hogy mivel a népesség nagyobb arányban nő, mint az (adott erőforrásokkal előállítható) élelmiszer mennyisége, ezért egyre több ember jut egy egységnyi élelmiszere, ami végső soron megélhetési nehézséghez, bűnözéshez és az alsóbb néprétegek nyomorúságához vezet. Vagyis a szegények (és a társadalom) helyzetének javulását a népesedés gátolja meg. (Bár Malthus szerint – Godwin és Condorcet optimista jövőképeivel ellentétben – nincs olyan társadalmi forma,

⁶ Godwin 1793-as *Politikai igazságosság* c. művében egy olyan jövőképet vázolt fel, melyben az emberiség megszabadul az igazságtalanságtól, az elnyomástól, a magántulajdontól, a házasság intézményétől, a bűnözéstől; és nem anyagi javai gyarapításával, hanem erkölcsi és intellektuális színvonalának emelésével lesz elfoglalva, melyben a gyermekek felnevelése egyfajta közösségi cselekedetté válik. Az ezt követően 1797-ben megjelent *A vizsgálódó: Reflexiók az oktatásról, a modorról és az irodalomról* c. esszé-sorozata az optimista jövőkép (a pozitív végkifejlet) megteremtésére vonatkozóan ad gyakorlati tanácsokat az olvasóknak (nem véletlenül, a Google az önégió könyvek közé sorolja), így pl. a neveléssel kapcsolatban, melynek célja, „mint minden más erkölcsi folyamaté, a boldogság megteremtése. Boldogság elsősorban az egyénnek.” (I. esszé). Godwin eme optimista nézetei és e nézetek édesapjával való többszöri megvitatása készítették Malthust az írásra (1798, előszó), a közéletbe való kilépésre (György 1902).

⁷ Condorcet 1795-ös *Történelmi vázlat az emberi szellem haladásáról* c. művében kifejtette, hogy a haladás – melynek alapja a nép tanítása – meghozza az emberiség tökéletesedését, és eltörli az egyenlőtlenségeket a társadalomban. Meglátása, hogy bár a népesedés (emberiség szaporodása) veszélyeztetheti a haladás vívmányait, a fejlett emberiség a távoli jövőben képes lesz megoldani ezt a problémát valamilyen módon.

⁸ Címe: *Tanulmány a népesedés törvényéről, avagy vélemény annak emberi boldogságra gyakorolt múltbéli és jelenlegi hatásairól, arra irányuló vizsgálattal, hogy milyen kilátásaink vannak az általa okozott bajok jövőbeli megszüntetésére vagy mérséklésére.*

amely megakadályozhatná, hogy az emberiség egy része állandó nyomorúságban éljen.) Ezt az elképzelést szokás „malthusi csapda”-nak (Korotayev et al. 2011) is hívni. Eszerint az élelmiszertermelés növekedése (pl. technológiai fejlődés esetén) átmenetileg a jólét növekedéséhez vezet; ami azonban idővel népességnövekedést eredményez, s így visszaállítja a kiinduláskori egy főre jutó élelmiszertermelést. Ennek oka, hogy az emberek hajlamosak az élelmiszerbőséget nem az életszínvonal fenntartására, hanem a népesedésre használni. Emellett Malthus szerint a szegényeket boldogulásukban a gazdagok (tőketulajdonosok) tisztességtelen tettei is gátolják, mivel azok nyomorúság (válság) idején kevesebb fizetést adnak ugyanazért a munkáért. A munkaerő alacsony ára, a munkások nagy száma és az ipar növekedésének szükségessége azonban arra ösztönzi a tulajdonosokat, hogy több munkaerőt alkalmazzanak a földjükön, friss talajt dolgozzanak fel, trágyázzanak és tökéletesítsék a talajművelést mindaddig, amíg végső soron a megélhetéshez szükséges források vagy eszközök a népességhez viszonyítva ugyanolyan arányban megtalálhatók, mint a nyomorúságot megelőző, kezdeti időszakban. „A munkás helyzete ekkor ismét tűrhetően kényelmessé válik, a népesedési korlátok bizonyos mértékig fellazulnak, és ugyanazok a retrográd és progresszív mozgások ismétlődnek a boldogság tekintetében.” (Malthus 1798, 9)

Malthus úgy találta, hogy a jólétet visszavető szaporodás teljesen sehol sem szabad, mert gátolják az erkölcsök, a házasság intézménye, az egészségtelen foglalkozás vagy a túl nehéz munka. Ezek eltörlése esetén azonban a szaporodás útjában semmi sem állna, s a népesség megkétszereződne minden 25. évben, ahogyan az Amerikában is történt (ibid., 3-4). Ezzel szemben lehetetlennek tartotta, hogy az élelmiszertermelés is megkétszereződjön a [korában] következő 25 évben (pl. Kínában vagy Japánban, ibid., 5), figyelembe véve a munkaerő szorgalmát, a munkairányítás tehetségét és a „föld tulajdonságairól való minden ismeret”-et (ibid., 6-7). Ugyanakkor belátta, hogy új földterületek bevonásával az élelmiszertermelést lehet növelni: műveletlen földterületek felszabadításával, pl. Nagy-Britanniában; vagy egyes földterületeken élő népek kiirtásával-elűzésével, ahogyan az történt Észak-Amerikában az indiánok kárára – ez utóbbi lehetőség azonban Malthus szerint „kérdéses erkölcsi szempontból” (ibid., 5-6).

Malthus megállapította, hogy a népesedés „végleges akadályá”-t az élelmiszerhiány jelenti, mely „sohasem lesz egyúttal a közvetlen akadály is, kivéve a tényleges éhhalál eseteit.” (ibid., 7). A közvetlen

akadály az élelmiszer elégtelensége, az annak fogyasztásából adódó betegségek és szokások, valamint az ezen hiánytól független erkölcsi és fizikai akadályok. Ezek két csoportba sorolhatók: előzetes és tényleges akadályok közé. Az előbbivel kapcsolatban Malthus megjegyzi, hogy míg az állatok és a növények szaporodása „önkéntelen”, addig az emberé önkényes, ezért alaposan meg kell fontolnia, hogy „hajlama ösztönét” követve, lehetséges utódait „képes lesz-e eltartani” – ekképpen propagálta az önmegtartóztatást, a házassodás idejének kitolását és a csak gyermek-nemzés céljából végzett közösülést (ibid., 9.), de az előzetes akadályok közé sorolta a születésszabályozás különböző formáit is. Mindazonáltal, számára az „érülködés”, a természetellenes szenvedélyek, a házasságtörés és az olyan „mesterkedések”, mint pl. az abortusz vagy a sterilizálás, „a bűn fejezete alá tartoznak” (ibid., 10). Az utóbbi, vagyis a tényleges akadályokat a nyomor jelenti, azaz a fizikai nyomor (pl. egészségtelen lakás- és munkakörülmények, éhínség, gyermekek alultápláltsága) és az ember által okozott háborúk és a bűn következményei (pl. nagyvárosok, járványok, betegségek) (ibid., 10).

Tehát míg az előzetes akadályok a termékenységet (fertilitást) csökkentik, addig a tényleges akadályok a halandóságot (mortalitást) növelik. E két típusú akadálynak folyamatosan hatnia kell a népesedés fékmentartása – fenntarthatósága – céljából; bár úgy látta, hogy kora Európájában a háborúk lényegesen kisebb emberveszteséget okoztak, mint az ős- és ókorban, és hogy az előzetes tényezőknek jelentősen megnőtt a szerepük a tényleges tényezőkhöz képest. Mindazonáltal, azt az általa leírt folyamatot, melyben a népesség addig nő, amíg egy tényleges akadály, a nyomor bármely formája meg nem tizedeli, hogy végül visszaállítsa a kezdeti szintre, „malthusi katasztrófa”-nak is nevezik (Gilbert é.n.). Ennek elkerülése végett már az első kiadásban javasolta a nép(esség) „erős és folyamatos ellenőrzés”-ét. (Malthus 1798, 5)

Ezen túlméltan a második kiadásban az akkor érvényben lévő Szegénnytörvényt, a társadalmi egyenlőség elvét és a törvénytelen gyermekek helyzetét bírálta. Elgondolásait – és valószínűleg a szegénység és a népesedés kapcsolatáról alkotott nézetét is (Avery 1997) – személyes, okewoodi segédlelkési tapasztalatára alapozta⁹. Logikája mentén, miszerint a népesség jólétben nő, úgy gondolta, hogy

⁹ „Okewood népe végletes szegénységben élt, földes padlójú, szalmafüdeles vályogházákban lakott, nagyrészt írástudatlan volt, rosszul táplálkozott, a gyerekek meztelb jártak. Ennek ellenére a születések száma messze felülmúlta a halálozásokét” (Farkas 2003).

a napóleoni háborúk és kontinentális zárlat idején nyomorba süllyedt alsóbb néprétegek segélyezése Angliában csak elősegíti ezen rétegek népességnövekedését, s újratermeli a nyomort – vagyis egy nem fenn- vagy eltartható népességszámot eredményez. Ennek megakadályozása céljából a törvény fokozatos visszavonását javasolta, és helyette a nép erkölcsi nevelését sürgette. A társadalmi egyenlőséggel kapcsolatban úgy tartotta, hogy ezen elv megvalósulása nem, hanem a társadalmi ranglétrán való feljebb és lejjebb jutás lehetősége ösztönzi az embereket a munkára. Ezért tehát bár a legtöbb erény és boldogság a középosztályban található, szükség van szűk felső és alsó osztályra is. A törvénytelen gyermekek esetében a gyermekek állami támogatása helyett az őket elhagyó felelőtlen szülők megbüntetését javasolta (Malthus 1803).

A népesedés törvényének hatása: irányzatok és mozgalmak

Malthus tanulmányának közvetlen hatása volt az Angliában hozott politikai döntésekre. Az ifj. William Pitt miniszterelnök (hivatalában: 1783–1801, 1804–1806) ugyanis Malthus munkáját olvasva visszavonta a Szegénytörvény meghosszabbítására tett javaslatát (Petersen 1979); s elméletének nyomán John Rickman kormánytisztviselő 1801-ben, Pitt kormányzása alatt hozzájárult az első modern brit népszámlálás végrehajtásához. Később, az 1830-as években Malthus elgondolásai továbbra is befolyásolták a whig reformokat, amit az 1834-ben bevezetett Szegénytörvény módosítása (*Poor Law Amendment Act*) vagy másnéven az Új szegénytörvény (*New Poor Law*) jelzett.

Malthus művének közvetett és hosszú távú hatása a nevéből eredő -izmusokban, azaz irányzatokban és mozgalmakban érhető tetten. Erre utal az 1902-es hazai kiadás fordítói előszava is (György 1902, V): „Malthus Tamás Róbert, kinek főművét itt veszi az olvasó, az angol közgazdasági irodalom egyik legismertebb Írója, a kinek ezen művében fejtegetett elvei ép oly iskolát alapítottak, mint Darwiné a természettudományban. Valóban a malthusianizmus ép oly közismerete fogalom, mint a darwinizmus.”

A malthusianizmus többnyire a tanulmány első kiadásának tartalmára épült irányzat, vagyis a malthusi csapda és katasztrófa elgondolásait rejt magában, azaz az egy főre jutó élelmiszertermelés kezdeti szintjére való visszaérkezést a népességnövekedés következtében, valamint a népességszám

kezdeti szintjére való visszaállását a nyomor következtében. Ezért a malthusianizmus – bár számos politikai és társadalmi mozgalommal összefüggésbe hozták már – szinte mindig a népességszabályozás mellett érvelőkre utal (Dolan 2000), de egyes esetekben – a második kiadásban foglaltaknak megfelelően – az alsóbb néprétegek segélyezésének ellenzőit is jelentheti (Desmond 1992).

Második hulláma, a neomalthusianizmus a tanulmány második kiadásának kulcselemeire, azaz az előzetes akadályként azonosított (önmegtartóztatásra és) születésszabályozásra épült fel (Dolan 2000), így összekapcsolódott a nők jogiértékvé küzdő mozgalmak elveivel (Himes 1928). Köztük akadnak csoportok, melyek Malthus politikai gazdaságtani elveit hangsúlyozzák pl. a népesedés–termelés–fogyasztás terén (Corry 1959); és olyanok is, melyek a népességszabályozást vagy -tervezést támogatják az erőforrások korlátosságának okán és egyben a környezeti integritás megóvása érdekében (Marsh – Alagona 2008). Nagy-Britanniában a „malthusi” kifejezés konkrétan utalhat a családtervezés mellett felhozott érvekre is, tehát az olyan szervezetekre, mint a *Malthusian League* (Malthusi Liga) (Dolan 2000).

A neomalthusianizmus céljai azonban nem állnak összhangban Malthus elveivel, aki – mint azt fentebb írtuk – az önmegtartóztatást javasolta a mesterséges születésszabályozás helyett, és bűnnek tekintette pl. az abortuszt. Ráadásul, mivel – művével ellentmondóan – hitt abban a 18. századi általános nézetben, miszerint egy folyamatosan növekvő népesség szükséges a „társadalom haladásá”-hoz, tartott attól, hogy a fogamzásgátlás mint előzetes akadály túl nagy hatással lesz a népesség alakulására (Dolan 2000). Továbbá, míg a neomalthusianizmus középpontjában a környezet romlása és a katasztrófális éhínség állnak, addig Malthust a szegénység helyzete foglalkoztatta leginkább. Ezen különbségek ellenére azonban Malthus törvényét a nevéből eredő irányzatok és az azokhoz kapcsolódó mozgalmak tanaival azonosítják. Így a „távol álló közönség — különösen azok, a kik munkáit nem olvasták — egészen más képet alkotnak ez emberről, mint a milyen az volt.” (György 1902, V).

Reflektálások a népesedés törvényére: elismerések és kritikák

„Egész légióra megy azon írók száma, a kik Malthus jelen művével foglalkoztak s valóban — egyik

főkérdése lévén a népesedési kérdés a társadalmi tudományoknak — minden számot tevő Írónak kellett foglalkozni vele.” – írja fordítói előszavában György (1902, VII), és rávilágít, hogy Malthust még életében és azután is rengeteg – sokszor megalapozatlan – kritika és – indokolatlan – támadás érte a személye és a tanulmánya miatt. Mindazonáltal, – teszi hozzá György – „Maga művének gerincze elég erős volt arra, hogy a kritikát kihívja és kiállja.” (A személyes támadásokat pedig figyelmen kívül hagyta későbbi reagálásaiban.)

XVIII–XIX. század

A vitairat kiadásának időzítése szerencsésnek mondható volt. Akkortájt ugyanis Franciaországban (többek között) a filozófus Condorcet (1743–1794), Angliában pedig a filozófus-író Godwin (1756–1836) optimista jövőképe terjedt el a nép köreiben, és nyújtott táptalajt a forradalmi eszmék szárba szökésének. Godwint, aki az igazságtalanságtól, az elnyomástól és a magántulajdontól való megszabadulást hirdette a szigetországban, az egyszerű emberek prófétaként tisztelték (Farkas 2003). Mivel az uralkodó elit attól tartott, hogy a francia forradalom átterjed Angliára, Pitt miniszterelnök vád alá helyezte és száműzte azokat, akik szimpatizáltak annak eszméjével. Godwint és követét, az 1793-as *Politikai igazságosságot* azonban nem találta félelmet keltőnek, ezért engedte az árusítását. A mű rációzott Pittre és sikerkönyv lett, a szegény munkások állítólag csoportosan vásároltak egy-egy példányt belőle (Avery 1997), így Godwin híveinek tábora jelentősen megnövekedett. Ahogy azonban a francia forradalom lanyhulni látszott, Godwin népszerűsége is csökkent. Az 1798-ra megváltozott közhangulat pedig lehetővé tette az ellenvélemények megformálását és befogadását. S ekkor jelentette meg Malthus vitairatát, címében ajánlással Condorcet-nek és Godwinnak.

Condorcet nem élte meg a vitairat kiadását, de ha összehasonlítjuk *Történelmi vázlatát* Malthus *Tanulmányával*, több közös pontot is találunk bennük: mindketten az emberiség haladását és boldogságának elérését vizsgálták, valamint kiemelten fontosnak tartották a nép szellemi és erkölcsi nevelését, taníttatását. Godwin viszont az elsők közt formált véleményt a tanulmány első kiadásáról: szerinte a népesedési problémát a társadalom magatartásának megváltoztatásával lehetne megoldani, azzal, ha az emberek észrevennék a közjóléttel szembeni kötelességüket, és csak két-három gyermeket

nevelnének, annyit, amennyi ellensúlyozza a halálozásokat (in Avery 1997). Majd 1820-ban *A népesedésről. Vizsgálat az emberiség számbeli növekedésének erejével kapcsolatban. Válasz Mr. Malthus esszéjére e témában* c. művével hivatalosan is reflektált Malthus tanulmányára. Ennek már első bekezdésében kijelentette, hogy Malthus „Elmélete nyilvánvalóan semmin nem alapul. [...] Nem bizonyítja és nem is próbálja bizonyítani, amit állít.” – pedig Malthus eddigre már az ötödik (tapasztalati adatokkal kiegészített) kiadást is közzétette. És kikérte magának, hogy e művével ő, Godwin „az első angol író a jelen században, [aki] igazán belementem a népesség kérdésébe.” Malthus huszonötvenkénti népességmegtérszereződő elgondolásával szemben – s ez lett Godwin fő tétele – megállapította, hogy „az emberi fajok számbeli növekedésének ereje rendkívül kicsi”. Az I. fejezet végén azonban elismerte Malthus munkájának úttörő jellegét: „Valóban írhattam volna egy értekezést, [...] anélkül, hogy Malthus úrra hivatkoznék. De először is öröm volt számomra megnevezni egy szerzőt, akinek – bár elméletei hamisnak és megalapozatlannak tűnnek számomra – megvolt az az érdeme, hogy sikeresen felhívta a közvélemény figyelmét a témára. Azt hiszem, az az igazságos, amennyire rajtam múlik, hogy a nevét megőrizzük, bármi történjék is az általa írt kötetekkel.”

Még Godwin hivatalos állásfoglalása előtt, de már a tanulmány első két kiadása után, 1811-ben Malthus levélben felkereste David Ricardo (1772–1823) brit politikai közgazdászt a Gabonavámok (*Corn Laws*) kapcsán. Az ezt követően kialakult tudományos párbeszédek sem korlátozódtak a népesedés törvényére, de Malthus az abban foglaltaknak megfelelően érvelt a Gabonavámok bevezetése és a földművelés növelése, valamint a külföldről való (élelmezési) függés elkerülése mellett – erről két tanulmánya is született (1814, 1815). Mindamellett Ricardóból kiindulva, de tőle eltérően tárgyalta járadékelméletét *A politikai gazdaságtan alapelvei* c., sokak által elismert 1820-as művében. Kettejük kapcsolatát Dorfman (1989) „a közgazdaságtan történetének legfigyelemreméltóbb és legtermékenyebb együttműködése”-ként írta le, sőt, szerinte a köztük „kialakult barátságos, de heves vita a Gabonavámok kapcsán meghatározta azt az irányt, amelyet az angol közgazdaságtan követett a tizenkilencedik század hátralévő részében”.

Malthus számos kortársára a tanulmány második kiadása, annak is az önmegtartóztatással és az előzetes születésszabályozással kapcsolatos

megállapításai gyakorolták a legnagyobb hatást. Pl. Shelley-re, aki Malthust előbbi elgondolásáért papi hivatásában fedte meg, „eunuchnak [herélt férfinak] és zsarnoknak” nevezte 1819-ben (ld.: Shelley 1829). Vagy pl. a walesi textilgyáros, filantróp és társadalmi reformer Robert Owenre (1771–1858), aki bár csak részben értett egyet Malthus elméletével, 1823-ban megalapította a születésszabályozásra összpontosító neomalthusiánus iskolát Angliában. Owen nagyban hozzájárult a fogamzásgátlásról készült cikkek és leírások angliai terjesztéséhez, és így a nők jogaiért küzdő korai mozgalmak megerősödéséhez (Himes 1928). Legidősebb fia, Robert Dale Owen (1801–1877) az amerikai neomalthusianizmus úttörője volt (Himes 1930). Hozzájuk hasonlóan, az akkor fiatal John Stuart Mill (1806–1873), angol filozófus–közgazdász „legalább passzív, ha nem aktív szerepet játszott a gyakorlati [azaz fogamzásgátlással kapcsolatos] irodalom terjesztésében” és a korai propagandában (Himes 1928, 640). Később, felnőttként bár elfogadta a neomalthusiánus elveket, de már „nem akart semmiféle nyilvános érdekképviseletbe kezdeni” (ibid.). Mindazonáltal Mill határozottan védte Malthus *A politikai gazdaságtan alapelvei* c. művében kibontott elgondolásokat, és az azzal szemben megfogalmazott kritikákat felszínesebbnek tartotta. Petersen (1979) szerint azonban Francis Place (1771–1854) társadalmi reformer–politikus volt az első, akinek neomalthusianusi mozgalma a fogamzásgátlást szorgalmazta Angliában.

Malthusnak szintén kortársa volt George Ensor (1769–1843) ír ügyvéd–radikális politikai gondolkodó, akit „megdöbbenett”, hogy művében Malthus a „gazdagokat és hatalmasokat” védte, és úgy vélte, hogy csak a szegények tehetnek nyomorú sorokról – talán „A rabszolgaság maguktól a rabszolgáktól függ?” (Ensor 1818). Ensor úgy érvelt, hogy a szegénységet nem a meggondolatlan szaporodási hajlandóság tartja fenn, hanem az, hogy a kormány engedelmessé válik a magánvagyon hanyag összpontosulásának (Ensor 1844). A szintén ír származású Whately Stokes (1763–1845), orvos–polihisztor 1821-ben egy hasonló hangvételű művet tett közzé, a *Megfigyelések Írország népességéről és erőforrásairól* címűt. Ebben rávilágított, hogy Malthus számításai hibásak; ragaszkodott ahhoz, hogy az emberiség a „fejlettebb iparból, fejlettebb szállításból, az erkölcsök, a kormányzat és a vallás terén tett fejlődésekből” nyer; és azzal érvelt, hogy Írország nehézségei nem az ország „számaiban”, hanem annak közömbös kormányában keresendők.

Daniel Raymond (1786–1849), korai amerikai politikai közgazdász a *Gondolatok a politikai gazdaságtanról* (1820) című művében kijelentette: „Bár [Malthus] elmélete a természet elvein alapul, és bár lehetetlen hibát felfedezni az érvelésében, az elme mégis ösztönösen lázad a következtetései ellen, mi pedig hajlamosak vagyunk elvetni az elméletet, még ha nem is tudtunk rá jó okot adni.” Ez tehát, a következtetések elutasítása egybeesik Malthus saját megfigyelésével, miszerint „Amerika még nem érte el azt a szakaszt, ahol a termelés növelésének nehézségei elég nagyok lettek volna ahhoz, hogy ellenőrizzék a népességet” (Cady 1931). Szintén amerikai közgazdász, Henry Charles Carey (1793–1879) visszautasította Malthus érvelését 1858–60-as művében, *A társadalomtudomány alapelveiben*. Carey azt állította, hogy az egyetlen olyan helyzet, amelyben a megélhetési eszközök határozzák meg a népesség növekedését, az az, amikor egy adott társadalom nem vezet be új technológiákat, vagy nem alkalmaz előremutató kormányzati politikát; és a népesség minden jól kormányzott társadalomban szabályozza magát, de a megélhetésre nehezedő nyomása a civilizáció alsó szakaszait jellemezte.

Spengler (1936) szerint Franciaországban a túlnépesedésről szóló elképzelések már jóval azelőtt elterjedtek, hogy Malthus kiadta esszéjét: „A premalthusi francia írók olyan megfigyelések rendezetlen halmazát dolgozták ki, amelyek jobban megfeleltek a tényeknek és a valószínűségeknek, mint Malthus jól integrált doktrínája”. 1798-ra már két széles gondolkör kezdett kialakulni az országban: azok, akik kedvelték Malthust, akik veszélyt láttak a túlnépesedésben és a termelési korlátok felhúzásában, valamint a „népesedéspártiak”, akik azzal érveltek, hogy a népességnövekedés a termelékenység növekedéséhez vezet, ezért ösztönözni kell azt. (Megjegyzendő, hogy Jean-Baptiste Say [1767–1832] francia közgazdász is reflektált Malthus elgondolásaira, csak éppen a politikai gazdaságtaniakra: 1820-ban *Levelek Malthus úrhoz a politikai gazdaságtan különféle kérdéseiről, nevezetesen a kereskedelem általános pangásának okairól* címmel adott ki könyvet.)

Charles Darwin (1809–1882) és Alfred Russel Wallace (1823–1913), brit biológusok–természet-tudósok már csak posztumusz, tehát Malthus halála után fejezték ki elismerésüket a *Tanulmány a népesedés törvényéről* c. mű kapcsán, amikor a benne kifejtett „létért folytatott küzdelem” gondolatát – azaz az emberi fajok azon túlélésért folytatott küzdelmét, amikor korlátozott erőforrásokkal, pl.

élelemmel kell szembenéznük – minden fajra kiterjesztették és beillesztették az evolúció elméletébe (Remoff 2016). Darwin így írja le élettörténetében találkozását a népesedés törvényével: „1838 októberében, tizenöt hónappal azután, hogy elkezdtem szisztematikus vizsgálatomat, szórakozásból olvastam Malthust a népesedésről, és készen voltam arra, hogy értékeljem a létért folytatott küzdelmet, amely mindenhol folyik, az állatok és növények szokásainak hosszan tartó megfigyeléséből.” (Darwin 1878) Darwin tehát a „létért való küzdelem” kifejezést a malthusinál tágabb értelemben használta, és ezt választotta 1859-es *A fajok eredetéről* c. kötete harmadik fejezetének címéül. Malthus elképzelését felhasználva Darwin megalkotta azon nézetét az alkalmazkodásról, amely végül nagyban hozzájárult a Természetes szelekció elméletének (*Theory of natural selection*) megfogalmazásához (Ospovat, 1981). Wallace pedig önállóan használta a „létért való küzdelem” fogalmát, hogy segítsen eljutni ugyanahhoz az evolúciós elmélethez (Petersen 1979). (A „létért való küzdelem” elméletét még számos biológus felhasználta, pl. az angol Thomas Henry Huxley [1825–1895], in Paradis 1978.)

Velük ellentétben, az 1840-es években Oroszországban működő filozófusok nemigen tudták alkalmazni Malthus népesedési törvényét az orosz társadalomra (Todes, 1987), mert hazájukban – nem úgy, mint Angliában, ahol a gyors népességnövekedés mellett korlátozott volt a megfelelő földterület – a gyér népességszámhoz nagy, mezőgazdasági művelésre alkalmas földterületek társultak. Ekképpen az orosz gondolkodók elutasították a Malthus tanulmányában foglaltakat a népesedés és az élelmiszertermelés alakulásáról.

Friedrich Engels (1820–1895), német filozófus–történész rendre sértegette Malthust, valamint 1844-es önálló, *A politikai gazdaságtan kritikájának körvonalai* c. munkájában kifejtette, hogy a malthusi elvek pusztán racionalitást kínálnak a kapitalistáknak arra, hogy a szegényeket „többletlakosságként” kezeljék, és hogy úgy gondolják, „semmit sem szabad tenni értük, csak azt, hogy a lehető legkönnyebbé tegyék az éhhalálukat”. A népességtöbblet helyett szerinte a „többletvagyon, többlettőke és többletföldtulajdon” jelenti a problémát. Továbbá felhívta a figyelmet a tudomány korlátlan és sebes fejlődésére, mely tényező „bevallottan soha semmit nem jelent a közgazdász számára” (Engels 1844). Hozzá hasonlóan Karl Marx (1818–1883), szintén német filozófus–közgazdász–történész, miközben intellektuálisan tisztelte Ricardót, megvetéssel

utasította el Malthus gazdasági munkáját, és azzal vádolta, hogy szolgai módon védi a birtokos arisztokrácia érdekeit (Marx 1867). Úgy vélte, hogy a nyomor nem a népességtöbbletből, hanem az élelmiszerhiányból, hanem a termelőeszközök magántulajdonán alapuló társadalmi szerveződésből fakad. Marx szerint a népességtöbbletre mindig az aktuális termelési módhoz viszonyítva kell tekinteni. Továbbá azzal érvelt, hogy az éhezést a vagyon egyenlőtlen elosztása és a kapitalisták általi felhalmozás okozza – s ennek semmi köze a népesedéshez. A népesedés a gazdasági és társadalmi szerveződéstől függ. A túlnépesedés és az erőforrások korlátjainak problémái a kapitalista termelési rendszer velejárói és elkerülhetetlen jellemzői. Vagyis úgy tűnik, hogy mind Engels, mind Marx figyelmen kívül hagyta, hogy elképzeléseivel Malthus célja a szegények helyzetének javítása volt, s hogy a népesedés mellett még egy fontos tényezőt megjelölt e fejlődés akadályaként: a gazdagok (tőketulajdonosok) tetteit! (Továbbá, Charbit [2005] rávilágít, hogy Marx és Malthus egyaránt egy valódi népesedési törvényt javasoltak.)

A XIX. század második felében James Bonar (1852–1941), skót politikai közgazdász nagy becsben tartotta „Malthust és munkásságát”, így nagy tisztelettel adózott neki könyveiben: pl. a *Plébános Malthusban* (1880), a *Malthus és munkájában* (1885), a *Malthus századik évfordulójában* (1898). Sőt, több folyóiratcikket (1887-8, 1888) is megjelentetett Malthus és Ricardo levelezéséről. Bár jellemző, hogy Bonar – más korabeli közgazdasági gondolkodókhoz hasonlóan – Malthus népességgazdaságtanhoz való hozzájárulását jobban el- vagy felismerte, mint túltermeléssel kapcsolatos gondolatait (Corry 1959).

Következtetések

Láthattuk, hogy Malthus szerencsés társadalmi-politikai körülmények közt alkotta meg népesedési törvényét az akkor uralkodó (ám Angliában lanyhuló népszerűségnek örvendő), az ember haladásában és tökéletesedésében hívő (és azt célként kitűző) optimista irányzatokkal szemben. S bár e optimizmus kiemelkedő képviselője, Godwin – akinek Malthus címében is ajánlotta vitairatát – teljes egyet nem értéséről a malthusi elképzelésekkel biztosította a nagyérdeműt; későbbi, reflektáló művében elismerte Malthus tanulmányának úttörő jellegét, amivel az behatóan foglalkozott a népesedéssel, s ezáltal a közvéleményt és -gondolkodást egy merőben új,

ám fontos témára irányította. Mindazonáltal, bár más-más megközelítésből, de mindhárman, tehát Godwin, Condorcet és – belőlük kiindulva, értelemszerűen – Malthus az emberiség boldogság felé haladását vizsgálták.

A korban általánosan elterjedt nézet volt, hogy ennek megteremtéséhez (és az ezzel járó jóléthez) több ember, nagyobb népesség szükséges. Ennek ellenére, Malthus tapasztalatai alapján úgy vélte, hogy a tartós jólét elérését a népesedés (szaporodás) gátolja meg, mely mindig és minden élőlényre igaz, és mely erősebb a föld erejénél. E törvényszerűségekből kiindulva alkotta meg Malthus műve főbb téziseit: az „emberi fajok létért folytatott küzdelmét”, a „malthusi csapdát” és „katasztrófát”; és azonosította a szaporodás végleges-előzetes-tényleges akadályait. A nem fenntartható (jólétet gátló) népesedés elkerülése céljából javasolta a nép(esség) rendszeres ellenőrzését és esetleges szabályozását. És kifejezetten a szegények és a társadalom helyzetének javítása érdekében tanácsolta a Szegénytörvény eltörlését, helyette a nép szellemi és erkölcsi nevelését – mely egybeesett Condorcet elképzelésével –, a Gabonavámok bevezetését, a társadalmi egyenlőség elvének elvetését, valamint a törvénytelen gyermeket elhagyó szülő megbüntetését. Bár ezen aktuálpolitikai megjegyzéseiereteng (sokszor nemcsak szakmai, hanem személyeskedő) sértést kapott kortársaitól, nagy befolyáshoz jutott hazája politikai döntéshozóinál. De nemcsak a politikaalkotásra, hanem a tudományos gondolkodásra is nagy hatással volt, mind Európában, mind a frissen alakult Amerikai Egyesült Államokban: amerikai, angol, francia, ír, német, orosz, skót férfiak reflektáltak elismerően és/vagy kritikával magánleveleikben és kiadványaikban Malthus tanulmányára. Sőt, művével Malthus nemcsak a filozófiai, a közgazdaságtani és a politikai gazdaságtani ismeretek, hanem a demográfiai és a biológiai–természettudományos tudásanyag gazdagodásához is hozzájárult. Vagyis a mai, világról alkotott elgondolásokat is alapjaiban befolyásolta. Ezt támasztják alá a malthusianizmus és neomalthusianizmus irányzatainak hosszú távú fennállása. Bár kiemelendő, hogy az ezekhez kapcsolódó mozgalmak céljai gyakran nem állnak összhangban Malthus elveivel, ld. pl.: környezet megóvása kontra szegények jóléte, vagy mesterséges születésszabályozók alkalmazása (abortusz) kontra önmegtartóztatás. De az is megjegyzendő, hogy olykor-olykor Malthus keveredett ellentmondásba önmagával, ld. pl.: népességszabályozás megfontolása kontra aggodás a fogamzásgátlás túl nagy hatása miatt.

Recenzióink korlátját jelenti, hogy Malthus terjedelmes művét nehéz úgy szintetizálni, hogy maradéktalanul kijelenthessük: minden lényegeset leírtunk róla. Történeti áttekintőnk korlátját jelenti maga a módszertan, mely lehetővé tette az odaillő források összegyűjtését, feldolgozását és a jelentős gondolatok kibontását, de mintavétele nem valószínűségi (hanem kutatói megítélésre bízott), forrásfeldolgozása nem azonos szempontok szerint történő. Ekképpen javasoljuk egy átfogó eredményt biztosító szisztematikus áttekintő elkészítését a témában, és/vagy az időintervallum kiterjesztését a XX–XXI. századra.

Irodalomjegyzék

- Avery, John 1997 *Progress Poverty and Population, Re-reading Condorcet, Godwin and Malthus*. London: Frank Cass.
- Bonar, James 1880 *Parson Malthus*. Edinburgh: Printed for private circulation [by Lorimer and Gillies].
- Bonar, James 1885 *Malthus and his work*. London: Macmillan.
- Bonar, James (szerk.) 1887-8 Ricardo's Letters to Malthus. *The Quarterly Journal of Economics* II, 65.
- Bonar, James (szerk.) 1888 Review of Letters of David Ricardo to Thomas Robert Malthus. *Science* XI (269) 156.
- Bonar, James 1898 The Centenary of Malthus. *The Economic Journal*, 8(30), 206–208.
- Cady, George Johnson 1931 The Early American Reaction to the Theory of Malthus. *Journal of Political Economy*, 39(5), 601–632.
- Carey, Henry Charles 1858-60 *Principles of social science*. Philadelphia, J.B. Lippincott & co. Letöltve: <https://archive.org/details/socialscience02carerich>
- Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas Caritat 1795 *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humaine*. France: Agasse.
- Darwin, Charles (1876) 1887 *The Life and Letters of Charles Darwin*. London: John Murray.
- de Pereny, Miklos Lukacs 2023 *Neo entes: Tecnología y cambio antropológico en el siglo 21*. Population Research Institute.
- Desmond, Adrian 1992 *The Politics of Evolution: Morphology, Medicine, and Reform in Radical London*. University of Chicago Press.
- Dolan, Brian 2000 *Malthus, Medicine & Morality: Malthusianism after 1798*. Rodopi.

- Dorfman, Robert 1989 Thomas Robert Malthus and David Ricardo. *Journal of Economic Perspectives*, 3(3), 153-164.
- Engels, Friedrich 1844 *Outlines of a Critique of Political Economy*. Germany: Deutsch-Französische Jahrbücher. Letöltve: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/df-jahrbucher/outlines.htm>
- Ensor, George 1818 *An Inquiry Concerning the Population of Nations: Containing a Refutation of Mr. Malthus's Essay on Population*. London: E. Wilson.
- Ensor, George 1844 *Of property, and of its equal distribution, as promoting virtue, population, abundance*. London: Effingham Wilson.
- Farkas, Miklós 2003 Malthus két évszázad elteltével. *Eszmélet*. Letöltve: https://www.eszmelet.hu/farkas_miklos-malthus-ket-evszazad-eltelvel/
- Gilbert, Geoffrey é.n. Introduction to Malthus T.R. 1798. In Malthus, Thomas Robert 1798 *An Essay on the Principle of Population*. Oxford World's Classics (reprint), viii.
- Godwin, William 1793 *Enquiry concerning political justice, and its influence on morals and happiness*. London: G.G.J. and J. Robinson.
- Godwin, William 1797 *The enquirer: Reflections on education, manners, and literature*. In a series of essays. London: G. G. and J. Robinson. Letöltve: https://archive.org/details/bim_eighteenth-century_the-enquirer-reflection_godwin-william_1797_0/page/n7/mode/2up
- Godwin, William 1820 *Of Population: Enquiry Concerning the Power of Increase in the Numbers of Mankind, Being an Answer to Mr. Malthus's Essay on that Subject*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster Row. Letöltve: <https://oll.libertyfund.org/titles/godwin-of-population-an-enquiry-concerning-the-power-of-increase-in-the-numbers-of-mankind>
- György Endre 1902 A fordító előszava. In Malthus, Tamás Róbert 1902. *Tanulmány a népesedés törvényéről* (Ford. alapja: Malthus, T. R. 1826-os hatodik kiadás; Ford.: György Endre). Budapest: Politzer Zsigmond és Fia.
- Himes, Norman E. 1928 The Place of John Stuart Mill and of Robert Owen in the History of English Neo-Malthusianism. *The Quarterly Journal of Economics*, 42(4), 627-640.
- Himes, Norman E. 1930 Robert Dale Owen, The Pioneer of American Neo-Malthusianism. *American Journal of Sociology*, 35(4), 529-547.
- Korotayev, Andrej – Zinkina, Julia – Kobzeva, Svetlana 2011 A Trap At The Escape From The Trap? Demographic-Structural Factors of Political Instability in Modern Africa and West Asia. *Cliodynamics: The Journal of Theoretical and Mathematical History*. Letöltve https://www.academia.edu/15463657/A_Trap_At_The_Escape_From_The_Trap_Demographic_Structural_Factors_of_Political_Instability_in_Modern_Africa_and_West_Asia
- Malthus, Thomas Robert 1798 *An Essay on the Principle of Population as it Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and Other Writers*, 1st edition. London: J. Johnson. Letöltve: <https://oll.libertyfund.org/titles/malthus-an-essay-on-the-principle-of-population-1798-1st-ed>
- Malthus, Thomas Robert 1803 *An Essay on the Principle of Population, or, A View of its Past and Present Effects on Human Happiness, with an Inquiry into our Prospects Respecting the Future Removal or Mitigation of the Evils which it Occasions*, Second Edition. London: J. Johnson.
- Malthus, Thomas Robert 1814 *Observations on the Effects of the Corn Laws and of a Rise or Fall in the Price of Corn on the Agriculture and General Wealth of a Country*. London: J. Johnson. Letöltve: <https://archive.org/details/observationsonef00maltrich>
- Malthus, Thomas Robert 1815 *The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn; Intended as an Appendix to „Observations on the Corn Laws”*. London: Printed for J. Johnson. Letöltve: <https://archive.org/details/THEGROUNDSOFANOPINIONONTHEPOLICYOFRESTRICTINGTHEIMPORTATIONOFFOREIGNCORN>
- Malthus, Thomas Robert 1820 *Principles of Political Economy*. London: W. Pickering. Letöltve: <https://oll.libertyfund.org/titles/malthus-principles-of-political-economy>
- Malthus Tamás Róbert 1902. *Tanulmány a népesedés törvényéről* (Ford. alapja: Malthus, T. R. 1826-os hatodik kiadás; Ford.: György Endre). Budapest: Politzer Zsigmond és Fia.

- Marsh, Meredith – Alagona, Peter S. (szerk). 2008 *Barrons AP Human Geography 2008 Edition*. Barron's Educational Series.
- Marx, Karl 1867 *Capital: A Critique of Political Economy*. Germany: Verlag von Otto Meisner. Letöltve: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-I.pdf>
- Ospovat, Dov 1981 *The Development of Darwin's Theory: Natural History, Natural Theology, and Natural Selection, 1838-1859*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paradis, James G. 1978 *T.H. Huxley: man's place in nature*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Petersen, William 1979 *Malthus*. London: Heinemann.
- Petersen William 1998 *Malthus: Founder of Modern Demography*. UK: Taylor & Francis Inc.
- Raymond, Daniel 1820 *Thoughts on Political Economy. In Two Parts*. Baltimore, Fielding Lucas, Junr. Letöltve: <https://archive.org/details/thoughtsonpoliti00raymuoft/page/n5/mode/2up>
- Remoff, Heather 2016 Malthus, Darwin, and the Descent of Economics. *American Journal of Economics & Sociology*, 75(4), 862–903.
- Saunders, Mark N. K. – Lewis, Philip – Thornhill, Adrian 2016 *Research methods for business students* (7th ed.). Harlow, UK: Pearson.
- Say, Jean-Baptiste 1820 *Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce*. Paris: Chez Bossange.
- Shelley, Percy Bysshe 1813. In: Avery, J. 1997 *Progress Poverty and Population, Re-reading Condorcet, Godwin and Malthus*. London: Frank Cass.
- Shelley, Percy Bysshe 1829 A philosophical view of reform. In: *The Complete Works of Percy Bysshe Shelley* (7:32). London: Gordian.
- Spengler, Joseph 1936 French Population Theory Since 1800: I. *Journal of Political Economy*, 44(5), 577–611.
- Stokes, Whitley 1821 *Observations on the Population and Resources of Ireland*. Joshua Porter.
- Todes, Daniel P. 1987 Darwin's Malthusian Metaphor and Russian Evolutionary Thought, 1859-1917. *Isis*, 78(4): 537–551.